

Б.В. Барчи (Мукачєво)

ПРО РОЛЬ САМООЦІНКИ В РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ДИТИНИ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Особливістю сучасної культури є домінування тлумачення над істиною, гадки над переконанням, інтерпретації над розумінням. Постсучасна культура присутньо схильна до маніпулювання. Лише особистість із глибокими переконаннями, досвідом аналітики здатна уникати деструктивних соціальних впливів. Відтак принциповим завданням психологічної науки постає розвиток самосвідомості. Це – традиційне завдання. Однак воно залишається затребуваним. І з плином часу стає все більш актуальним.

У цьому контексті цікаво звернутися до проблеми становлення самосвідомості дитини, що зростає в поліетнічному середовищі. Безліч вимог, які ставить перед дитиною середовище, за умов поліетнічності, можуть просто не розумітися нею. А це неминуче зумовлюватиме конфліктність, що позначатиметься на самооцінці, а відтак і на самосвідомості. Отже дослідження особливостей формування самооцінки та її впливу на становлення самосвідомості в дітей, що зростають у поліетнічному середовищі є безперечно актуальним.

Психологи, звісно, зверталися до окремих аспектів цієї проблематики. Подальші дослідження, на наше переконання, мають розгортатися в руслі психології діяльності. Зокрема, необхідно звернутися до праць Б.Г. Ананьєва, Л.І.Божович, М.Й. Боришевського, Л.С. Виготського, С.Л.Рубінштейна, В.В. Століна, П.Р.Чамати, І.І.Чеснокової, Є.В. Шорохової, у яких розкриті теоретичні та прикладні аспекти становлення самосвідомості. Дослідження згаданих авторів і становлять теоретичне підґрунтя дослідження.

Мета дослідження: розкрити зв'язок самооцінки та становлення самосвідомості дитини, що зростає в полі етнічному середовищі. Об'єкт дослідження: становлення самосвідомості дитини, що зростає в поліетнічному середовищі. Предмет дослідження: вплив поліетнічності на формування самооцінки й позначення останньої на становлення самосвідомості.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати теоретичні положення, що розкривають проблему становлення самосвідомості;
- 2) дослідити наукові джерела з проблеми самооцінки дитини;
- 3) вивчити соціально-психологічну інформацію про вплив етнічності на становлення самооцінки;
- 4) теоретично осмислити й концептуально узагальнити зв'язок таких явищ як етнічна ситуація, самооцінка та самосвідомість дитини.

Динаміка сучасного життя, висока емоційна напруженість диктують нові вимоги до особистості.

Особливо це відчувають на собі діти, які мешкають в поліетнічному середовищі. У соціальній реальності людські спільноти (етноси, етнічна група, етнічна сім'я, етнографічна група, мовна сім'я, народи, нації) весь час зазнають певних змін (утворення, укрупнення або розвитку), що не лише відбивається на їх життєдіяльності, але й на особистісному розвитку кожного її представника, особливо на дітях.

Підвищення значущості етнічного чинника наприкінці ХХ сторіччя зумовлено різними причинами, зокрема, такими: утворення великої групи нових країн, прагнення до збереження національного "Я" (етнічної ідентичності) як реакції суспільної свідомості на форсовану глобалізацію, викривлене відбиття у масовій свідомості тези про "бідні" і "багаті" нації, зростання частоти соціальних конфліктів у країнах з економікою перехідного типу, розвиток транспортних комунікацій і засобів зв'язку, що стимулюють консолідацію різних етнічних діаспор [1]. Тому актуальність таких питань, як-то: розвиток самосвідомості, становлення і формування самооцінки в дітей, з часом не зменшується, а різні аспекти самосвідомості й самооцінки є предметом чисельних досліджень психологів. Так, наукові пошуки Б.Г.Ананьєва, Л.І. Божович, М.Й. Боришевського, Л.С.Виготського, С.Л. Рубінштейна, В.В. Століна, П.Р.Чамати, І.І. Чеснокової, Є.В.Шорохової сконцентровані на питаннях становлення свідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. Щодо питань, пов'язаних із особливостями самооцінки, її взаємозв'язку з оцінками навколишніх, то вони вивчаються Т.Ю.Андрущенко, О.В.Захаровим, І.М. Данилюк, Г.О.Карповою та ін.

Складність розгляду означеної проблеми в поліетнічному середовищі посилює етнічний чинник - етнічна самосвідомість, тобто "усвідомлення членами кожного етносу своєї належності до певної етнічної спільноти, що ґрунтується на спільності мови, культури, історичної долі, визнанні особливих специфічних рис свого етносу" [2, с.173]. Підтвердженням цієї тези є той факт, що одна людина одночасно може належати до декількох етнічних спільнот різного рівня. Наприклад: українець (етнос) – гуцул (етнографічна група, субетнос) – слов'янин (метаетнічна спільнота).

Інтегруюча функція й ієрархічна супідрядність факторів етнічної самосвідомості (мова, звичаї, традиції, культура, загальне історичне минуле, риси характеру) по-різному проявляється у різних етнокультурних середовищах і в різні історичні

періоди, що обумовлюється середовищем мешкання, особливостями соціально-політичної ситуації, регіональною специфікою [3, с.56].

Все це дає підстави стверджувати, що розвиток самосвідомості та його найважливішої сторони - самооцінки - це складний і тривалий процес, що супроводжується у дитини цілою гамою специфічних переживань, і на який накладає свій відбиток ще й етнічна самосвідомість (уявлення, оцінка та утвердження етносом (індивідом) самого себе як реально існуючого суб'єкта соціальної дійсності та історичного процесу). І тому такі прояви дитини, як: неврівноваженість, запальність, часта зміна настрою, пригніченість, незрілі спроби аналізу своїх можливостей супроводжуються то злетом самовпевненості, то, навпаки, сумнівами в собі й коливаннями, що інколи приводить дитину до помилкових форм самоствердження - бравування, порушення дисципліни винятково з метою показати свою незалежність [5].

Функцією самосвідомості є рефлексія. У психологічних дослідженнях також прослідковується виділення рефлексії як характеристики мислення — інтелектуальна рефлексія і як механізму, що пов'язаний із самосвідомістю — особистісна рефлексія. Цей поділ може бути загалом співставлений із поділом рефлексії на гносеологічну і само пізнавальну, який має місце у філософії. У першому випадкові психологічного тлумачення рефлексія розглядається як усвідомлення інтелектуальних засобів і їхнього зв'язку з предметними властивостями (М.В.Алексєєв, В.В. Давидов, О.З.Зак, І.М.Семенов, Г.П. Щедровицький).

У другому — інтелектуальна діяльність розглядається як уже опосередкована (визначена) не тільки суто предметними характеристиками діяльності, а в першу чергу особистісними властивостями суб'єкта (Л.О. Абульханова, В.К.Зарецький, О.І.Мотков, І.М. Семенов, Є.К.Сиротина, С.Ю.Степанов).

Проте, попри розмежованість понять інтелектуальна й особистісна рефлексія явища, які вони позначають тісно пов'язані. Наприклад, в умовах творчої діяльності необхідно є максимальна мобілізація особистісних можливостей людини. Ці можливості і визначаються не тільки обсягами інтелектуальних знань і умінь, але й присутньо особистими якостями, які залежать від його індивідуальних особливостей і ціннісних орієнтацій. Як видно з досліджень В.К. Зарецького, І.М.Семенова, С.Ю.Степанова, вирішення проблемної ситуації вимагає максимальної актуалізації особистісних якостей.

Виходячи з методологічного принципу тлумачення діяльності як універсальної, конструктивної схеми, з одиниць якої можна будувати моделі будь-яких соціальних явищ і процесів який був

розроблений П.Г.Щедровицьким, рефлексія виступає „принципом розгортання схем діяльності”, одним із найважливіших моментів в механізмах розвитку діяльності, моментом, від якого залежать усі без винятку форми організації діяльності, у тому числі, сенс текстів і значення окремих законів виразів. При цьому рефлексія характеризується як „рефлексивний вихід”, тобто перехід діяльності з внутрішньої позиції, на якій вона перебувала, коли виконувалась та чи інша діяльність, на зовнішню, рефлексивну позицію, стосовно якої попередня діяльність, яка виконувалась індивідом, виступає як матеріал аналізу, а майбутня діяльність – як об'єкт проектування.

Варто відзначити, що необхідність у рефлексії виникає у випадку неуспішного перебігу рефлексії. Як стверджує П.Г.Щедровицький, індивід або не отримує того продукту, якого хотів, або не може знайти потрібний матеріал, або взагалі не може здійснити необхідні дії. У цій ситуації суб'єкт діяльності ставить перед собою питання щодо характеру його діяльності: чому діяльність не набуває продуктивного розгортання і які заходи будуть актуальними задля її активізації і досягнення успіху. Розуміння П.Г. Щедровицьким рефлексивного процесу певною мірою перебуває в площині новочасового розуміння явища європейською філософією. Помітне розуміння рефлексії як особливого відношення суб'єкта за якого (згідно Р.Декарту) дух звертається у певній мірі на самого себе і розглядає певні ідеї, що перебувають у ньому.

У психології повною мірою склалися три основних підходи до вивчення рефлексії. По-перше, це чисельні праці, присвячені вивченню самосвідомості людини, оцінювання нею власних вчинків, контроль за власною поведінкою. На думку О.З.Зака, у розгляді рефлексії, як способу опредметнення змісту свідомості, має місце звернення пізнання людини на самого себе, на власний внутрішній світ, психічні якості і стани. Однак, на думку згаданого дослідника, глибше розуміння рефлексії міститься в теорії С.Л. Рубінштейна, який зазначав, що існують два основних способи існування людини і, відповідно, два ставлення до життя. Перший — життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких перебуває людина; другий — пов'язаний із виникненням рефлексії, яка ніби зупиняє, перериває неперервний перебіг життя і мислено виводить людину за його межі. Людина наче займає позицію поза нею. Тут починається шлях або до душевної спустошеності, або — до побудови морального життя людини на повній усвідомленій основі. Суголосно С.Л.Рубінштейну О.З.Зак характеризує рефлексію як вихід до засобів і умов морального становлення особистості, формування людиною уявлень про себе як суб'єкта соціально-культурних структур.

Другий підхід пов'язаний з дослідницьким напрямком психології творчості (Ю.М.Кулюткін, В.М.Пушкін, О.К.Тихомиров). На думку І.М.Семенова, успішне вирішення завдань передбачає рефлексивний план, який опосередковує предметно-операційний план і „виражається у формі фіксації різноманітних моментів змістового руху, їх рефлексивного осмислення шляхом оцінок і самооцінок, і, нарешті, регулювання за допомогою установок на зміну подальшого руху.

Як зазначає Ю.М. Кулюткін, лише у тій мірі, в якій суб'єкт мисленнєвої діяльності виявляється здатним взяти за об'єкт аналізу і контролю свої власні виконавчі дії (а відтак і дії планування та контролю), він одержує можливість поправити попередні варіанти рішень, формувати гіпотези і оцінювати ходи й результати власної мисленнєвої діяльності. Й І.М.Семенов, й Ю.М.Кулюткін поділяють загально-філософські схеми розуміння рефлексії.

Третій підхід (він, на думку О.З.Зака, може характеризуватися як „кібернетико-соціально-психологічний”) предметом рефлексії розглядає не самого суб'єкта пізнання, а явища свідомості людей, котрі довкола суб'єкта: образи-картини зовнішнього світу, їхні переживання, розумову діяльність. При цьому поняття „рефлексія” включає такі процеси, як „проникнення”, „пізнання” людиною чужої свідомості й „уявлення”, „моделювання” цих явищ у власному внутрішньому світі. Серед дослідників цього напрямку можна назвати Г.В.Баранова, В.О.Лефевра, Є.Е.Смирнова та О.П. Сопікова. На думку О.З.Зака таке розуміння рефлексії в корені суперечить традиційно-філософському, згідно з яким рефлексія є розумінням людиною явищ власної, а не чужої свідомості, тобто самопізнання. Проникнення людини в явища чужої свідомості саме потребує рефлексії, аналізу способу такого проникнення.

Виходячи із загальних положень психології діяльності, О.З.Зак зазначає, що рефлексію можна кваліфікувати, з психологічної точки зору, як дію, тобто як такий психічний процес, який спрямовується уявленням про результат, який має бути досягнутий людиною. Від дій, які становлять зміст певної конкретної діяльності, і які можна назвати флективними (тобто змінними, такими, що перетворюють об'єкт для оволодіння предметом діяльності з метою задоволення її потреби), рефлексивні дії відрізняються тим, що їх об'єкти виступають самі цими рефлексивними діями. При цьому мета рефлексивної дії також інша – це внутрішня логіка здійснення флективної дії.

Кваліфікація певних дій як флективних чи рефлексивних ґрунтується на виділенні співвідношення цілі даної дії та мотивів тієї діяльності, яка здійснюється. Якщо певна діяльність А спонукається потребою у знанні того, як людина

здійснює власну професійну діяльність, то у цьому випадку дії, які утворюють діяльність А, (не зважаючи на те, що кожна із них буде спрямовуватись на певну професійну дію), будуть флективними, тобто безпосередньо спрямованими на цілі, досягнення яких здійснює діяльність А. За відношенням до мотиву професійної діяльності (і відповідно професійних дій) дії, які утворюють діяльність А, будуть рефлексивними, тобто спрямованими на виявлення основного способу виконання флективної дії. Під основними способами виконання дій маються на увазі ті суттєві й узагальнені орієнтири, наслідування яких забезпечує людині успішне виконання дій різноманітними способами. З цього погляду рефлексія людиною власного способу дій відрізняється від їх усвідомлення. В останньому випадку маються на увазі не мимовільна чи мимовільна актуалізація, репрезентація людиною собі змісту власної дії, конкретного складу операцій, реального способу його виконання, тобто того, що визначається об'єктивно-опредметненими умовами досягнення мети дії і що змінюється зі зміною цих умов. Можна стверджувати, що рефлексія є навмисним усвідомленням людиною логічних форм власної дії, (яка лежить в основі успішного її виконання на різному конкретному матеріалі), спеціальне звернення людини до схеми власних дій, до плану її побудови, особлива активність, спрямована на встановлення справді необхідних, закономірних орієнтирів. Рефлексивна дія виступає, таким чином, умовою виконання флективної дії, узагальненим способом, тобто шляхом його широкого переносу, який як відомо, характеризується можливістю успішно досягати ту ж ціль у різних умовах.

Відображаючи різні зв'язки і відносини об'єктивного світу, етнічна самосвідомість здатна бути і активною, і нейтральною, і консервативною силою. Саме стан етнічної самосвідомості стає важливим фактором розвитку, який безпосередньо впливає на хід соціально-політичних процесів.

Етнічна самосвідомість є суб'єктивним відображенням етнічної культури, яка становить „систему знань, символів і значень, що вторинно склалися і поділяються членами даної національної спільності” [A. Smith]. Таким чином, вона може вивчатися й через аналіз її символів. Найбільш цікавим є дослідження символів у тих їх функціях, коли символи виступають як сконцентроване узагальнення, як сенс, ідея, явище.

Важливим у дослідженні символічної системи етнічної самосвідомості є положення про те, що символи мають інструментальний характер (R.Firth; H. Kohn). Кожний ключовий символ і їх зміна зумовлюються характером політичної ситуації і певними історичними факторами.

Етнічна ідентифікація - це самовизначення

індивідом своєї етнічної належності, тобто процес ототожнення суб'єкта зі своїм етносом, в основі якого лежить принцип зіставлення “ми - вони”. Вона є одним із структурних елементів етнічної самосвідомості і включає сукупність уявлень як про етнооб'єднувальні, так і про етнодиференційовані ознаки [3, с.57].

У зв'язку з тим, що молодше покоління більш, ніж старше, є “етнізованим” (вища ступінь входження в етнічну проблематику), то необхідно це враховувати при формуванні, передусім, самооцінки у дитини.

Адже, самооцінка, з одного боку, розуміється як найважливіше утворення особистості, яке бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки й діяльності, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, який формується при активній участі самої особистості й відображає якісну своєрідність її внутрішнього світу. Прийняття особистістю цінності складають ядро самооцінки, що визначає специфіку її функціонування як механізму саморегуляції й самовдосконалення. З іншого боку, самооцінка характеризується як стрижень процесу самосвідомості, показник рівня її розвитку.

Організуюча і контролююча роль самооцінки в розвитку особистості полягає в тому, що вона є суб'єктивною основою для визначення тих задач, які особистість ставить перед собою у житті, до реалізації яких вважає себе здатною.

Самооцінка розглядається дослідниками як найважливіше особистісне утворення, що бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки і діяльності, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, що формується при активній участі самої особистості й відображає якісну своєрідність її внутрішнього світу. Як особистісному утворенню самооцінці відводиться центральна роль у загальному контексті формування особистості – її можливостей, спрямованості, активності, суспільної значущості.

Більшість авторів у структурі самооцінки відзначають єдність усвідомлення своїх якостей і зв'язку з цим, ставлення до себе, що визначає характер зв'язків особистості з оточуючими людьми і предметним світом. Виходячи з цього, у структурі самооцінки виділяють два основні компоненти: когнітивний і емоційний. Деякі дослідники виділяють третій компонент – поведінковий, однак його доцільніше співвідносити з регулятивними функціями самооцінки і вважати похідним до перших двох.

Когнітивний компонент відображає знання людини про себе різного ступеню узагальностей та оформленості – від елементарних уявлень до концептуально-понятійних. Емоційний компонент відображає ставлення людини до себе. У процесі

самооцінювання ці компоненти функціонують у нерозривній, ні той, ні інший, як відзначає І.І. Чеснокова, не може бути представлений у „чистому вигляді”. Знань про себе людина набуває в соціальному контексті, і вони неминучо посилюються емоціями, сила і напруженість яких залежить від значущості для неї оцінювального змісту. Будь-яка самохарактеристика містить оцінку, що функціонує в тому чи іншому ступені виявленості.

Сприйняття будь-яких своїх якостей відбувається на фоні уявлень про те, якими ці якостями повинні бути. Основу когнітивного компоненту самооцінки складають інтелектуальні операції, порівняння себе з іншими людьми, співставлення власних якостей з внутрішнім еталоном або результатами діяльності інших, оцінка ступеню розбіжності цих двох величин. Розвиток когнітивного компонента залежить від ступеню сформованості в людині гностичних здібностей, обсягу і характеру знань відносно оцінюваних аспектів „я”. Якісна різниця когнітивного і емоційного компонентів надає їх єдності внутрішньо диференційованого характеру, що визначає особливості розвитку кожного з них. Становлення самооцінки у віковому аспекті пов'язана з оволодінням людиною більш досконалими способами само оцінювання, з розширенням і поглибленням знань про себе. Емоційно-ціннісне ставлення до себе з віком теж поступово диференціюється і узагальнюється.

Аналіз даних психологічної літератури дозволяє виявити динаміку співвідношення когнітивного й емоційного компонентів самооцінки у віковому аспекті. У дошкільному віці швидкими темпами розвивається і більш виразно функціонує емоційний компонент самооцінки, у молодшому шкільному віці – когнітивний, у підлітковому – знов провідної ролі набуває емоційний компонент, у юнацькому віці – на перший план виступає когнітивний компонент, що приймає на себе функцію регулятора емоцій.

Самооцінка є соціально обумовленим психічним утворенням, що зазнає у своєму розвитку відповідної динаміки. Основними умовами її розвитку є спілкування з оточуючими і власна діяльність людини. У спілкуванні дитина засвоює критерії оцінок, їх види, форми, способи соціального порівняння і оцінювання; в індивідуальному досвіді їх апробація, перевірка на практиці. Формування самооцінки пов'язане із зміною соціальної ситуації розвитку дитини: з появою нових вимог оточуючих до неї, з розширенням самостійності та появою нового бачення себе.

Із суб'єктивного фактору самооцінка перетворюється на об'єктивний регулятор поведінки і діяльності особистості. Виконуючи регулятивні функції, самооцінка виступає необхідною

внутрішньою умовою організації суб'єктом своєї поведінки, діяльності і відносин. За спрямованістю і кінцевим результатом регулятивні функції самооцінки поділяють на оціночні, контрольні, стимулюючі, блокуючі, захисні. Функції самооцінки не обмежуються вирішенням завдань адаптації, пристосування суб'єкта до оточуючих умов, вона є найважливішим фактором мобілізації людиною своїх сил, реалізації прихованих можливостей, творчого потенціалу. Як механізм саморегуляції самооцінка задіяна в усіх сферах життєдіяльності людини – у діяльності, поведінці, пізнанні, спілкуванні. У психологічних дослідженнях отримані дані, що свідчать про те, що успішність діяльності людини залежить від уявлень про свої здібності не менше, ніж від самих цих здібностей.

Психологічна природа самооцінки має соціальні джерела: вона формується під впливом культури усвідомлення результатів своєї діяльності та оцінки інших людей. В ній поєднуються відомий у психології принцип єдності свідомості і діяльності, оскільки самооцінка значно впливає на домагання особистості і стає одним з важливих мотивів її активності. Істотним є вплив самооцінки на зміст потреб та інтересів, особливо тих, що пов'язані з визнанням особи іншими, самоповагою.

З розвитком свідомості і, насамперед, самооцінки формується особистість, оскільки індивід починає розуміти свій зв'язок з іншими людьми, відмінність від них, місце, яке він посідає в суспільстві, з'являється здатність навчатися в інших і впливати на них. Особистість стає носієм „Я”.

Безсумнівний вплив самооцінки на спілкування, його мотиви, успіх і результат. У процесі спілкування особистості формуються її провідні риси. Самооцінка сприяє організації та плануванню поведінки, захищає в міжособистісних стосунках, формує почуття власної гідності, самолюбства, гордості, впевненості у собі сприяє сталості поведінки.

Значним є вплив самооцінки на моральну сферу особистості. На основі рівня розвитку самооцінки формується сприйнятливність до норм моралі,

здатність людей усвідомлювати рівень їх виконання, що сприяє зростанню моральності. Від таких особливостей самооцінки, як ступінь адекватності, висоти, автономності, критичності залежить рівень розвитку моральної поведінки особи, оскільки ці особливості не лише впливають на сприйнятливність до соціальних норм, а й сприяють розвитку можливості і потреби в саморегуляції та самовихованні як показників справжнього оволодіння своєю поведінкою.

Усе сказане дає підставу вважати, що самооцінка значною мірою впливає на такі сфери розвитку особистості, як спілкування, моральність, зміст потреб, міра активності.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз дозволяє нам охарактеризувати самооцінку як складне системне утворення. Вона цілісна і в той же час багатоаспектна, має багаторівневу побудову та ієрархічну структуру, включена у безліч міжсистемних зв'язків із іншими психічними утвореннями особистості, виявляється в різних видах діяльності, формах і рівнях спілкування, визначає когнітивний, моральний і емоційний розвиток особистості. Ми погоджуємося з думкою Г.А. Цукерман, що формування в дитини високої самооцінки залежить від таких умов, як-то: 1) прийняття дитини батьками; 2) встановлення батьками зрозумілих і однозначних правил, які регламентують поведінку дитини; 3) надання дитині свободи дій у межах встановлених батьками. Заохочення дорослим будь-якого прояву зрілої поведінки, прагнення дитини до саморозуміння та подолання труднощів, не тільки закріплює досягнуті успіхи, але й є для дитини знаком того, що її схвалюють, приймають і цінують. Все це в цілому допомагає підвищити самооцінку, знаходити розуміння і підтримку не на вулиці, а в школі та своїй родині, унеможливує появу гіпертрофованого уявлення про етнічну самосвідомість, а, отже, сприятливо позначається на розвитку дитини та унеможливує прояви напруги в поліетнічному середовищі.

Подано до редакції 09.06.08

ЛІТЕРАТУРА

1. *Боришполец К.* Этничность и политика // Вестник МГУ. – Серия 18. Социология и политология, 1999. – № 4.
2. *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. – М.: Изд-во МГУ, 2000.
3. *Ващенко І.В., Саакова Ж.Л.* Роль етнічної самосвідомості в етнічних конфліктах // Наука і освіта. – 2004. – № 1.
4. *Мнацаканян М.О.* Этносоциология: нации, национальная психология и межнациональные

конфликты. – М., 1998.

5. *Рыбаков С.Е.* Анатомия этнической деструктивности // Вестник МГУ. – Серия 18. Социология и политология, 2001. – № 4.
6. *Сикевич З.В.* Этносоциология: национальные отношения и межнациональные конфликты. – СПб., 1994.
7. *Wettig G.* Nation und Konflikt in Ostereuropas nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. - Koln, 1992.